

ДЫЯЛЕКТНАЕ СЛОВА ЯК СРОДАК СЕМАНТЫЧНАЙ МАТЫВАЦЫІ МЯНУШКІ

Л. В. Леванцэвіч

*Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, б-р Касманаўтаў, 21,
224016, г. Брэст, Беларусь, lewalena@mail.ru*

У артыкуле выяўляецца сутнасць паняцця «матывацыя» ў дачыненні да ўзнікнення мянушкі. Праводзіцца спроба дэматывацыі мянушак-імён. Аналізуюцца найменні, якія суадносяцца з дыялектнай лексікай, што выйшла з актыўнага ўжытку носьбітамі дыялекту. Дыялектнае слова з'яўляецца асновай для ўтварэння мянушкі, якая рэпрэзентуе ўласна анамастычныя веды і веды дыялектнага зместу. Пры кагнітыўным падыходзе структурна-семантычны аналіз мянушак дапамагае сфарміраваць уяўленне пра рэгіён, паняцце пра яго культурную і моўную (фаналагічную, словаўтваральную, лексічную) спецыфіку.

Ключавыя словы: мянушка; матывацыя; дыялектнае слова; кагнітыўны падыход.

На пачатку ХХІ ст. вывучэнне дыялектнай мовы адбываецца праз прызму антрапацэнтрызму, кагнітывізму, моўнай асобы, камунікатыўнай прагматыкі. Зразумела, што гістарычная і сістэмна-структурная парадыгмы таксама застаюцца актуальнымі. У беларускай дыялекталогіі ХХ ст. было прысвечана ў асноўным збору і сістэматызацыі фанетычных, граматычных з'яў і лексічнага апелятыўнага матэрыялу. Перыферычны анамастычны матэрыял актыўна пачаў збірацца з 90-х гадоў ХХ ст. Тапонімы сталі даследавацца ў этымалагічным, геаграфічным і структурным аспектах. Распачаты збор мянушак і іх асэнсаванне ў структурна-семантычным аспектах. К канцу ХХ ст. онімы асэнсоўваюцца як адзінкі этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. На пачатку ХХІ ст. аспектамі вывучэння перыферычных онімаў варта назваць семасіялагічны, анамасіялагічны, кагнітыўны, канцэптуальны, функцыянальна-структурны.

Мянушка як неафіцыйнае найменне адносіцца да дыялектнай лексічнай сістэмы. Большасць мянушак звязана з дыялектнай лексікай як асаблівым тыпам ведаў пра тэрытарыяльную разнавіднасць моўнай адзінкі, бо дыялектныя формы слова служаць сродкам рэпрэзентацыі анамастычных ведаў. Дыялектнае слова служыць асновай для ўтварэння мянушкі, якая рэпрэзентуе ўласна анамастычныя веды і веды дыялектнага зместу. З дапамогай дыялектнай лексікі і мянушак фарміруецца ўяўленне пра рэгіён, паняцце пра яго культурную і моўную (фаналагічную, словаўтваральную, лексічную) спецыфіку.

Пры кагнітыўным і прагматычным падыходах да аналізу мянушак важным пытаннем з'яўляецца яе матывацыя. Асноўныя заканамернасці семантычнай матывацыі мянушак аднолькавыя, аднак канкрэтная матывацыя ў гаворках не заўсёды супадае. Тлумачыцца гэта розным успрыняццём навакольнага асяроддзя, розным светабачаннем носьбітаў гаворкі. Матываванасць мянушак, утвораемых ад дыялектных апелятываў, можа быць як сэнсавай, так і структурнай.

Кагнітыўны падыход аналізу значэння мянушкі ўключае выяўленне назапашанай чалавекам інфармацыі ў ходзе развіцця і ўзаемадзеяння з навакольным асяроддзем. Пры названым падыходзе вылучаюцца лагічны, сімвальны і вобразны тыпы матываванасці. Т. А. Сідарава вызначае розныя лагічныя тыпы матываванасці, «базируючыся на стратегіях с установкой на физические свойства объектов действительности» [16, с. 67]. Даследчык адзначае, што ў аснове вобразнай матываванасці палягае «представление об этих объектах в сознании говорящих (оценка, связь с другими объектами, модальный аспект, культурологический, социальный и т. д.) представление об этих объектах в сознании говорящих (оценка, связь с другими объектами, модальный аспект, культурологический, социальный и т. д.)» [16, с. 67]. Сімвальная матываванасць адлюстроўвае сацыяльна-гістарычны вопыт народа, нацыянальна-культурныя асаблівасці, уяўленне чалавека пра акаляючы свет.

Паняцце матывацыі ўзнікла ў словаўтварэнні ў 50-я г. XX ст. (Р. О. Вінакур, В. У. Вінаградаў). У мовазнаўстве вывучаюцца словаўтваральны, намінатыўны і лінгвакагнітыўны аспекты матывацыі; вылучаецца сэнсавая і фармальная матываванасць, абсалютная і адносная, прамая і вобразная; гаворыцца пра фанетычную, марфалагічную і семантычную матываванасць. Даследчыкамі выкарыстоўваюцца структурна-семантычны і семантыка-кагнітыўны падыходы да вывучэння матывацыі ў словаўтварэнні.

Нас цікавіць сутнасць матывацыі ў дачыненні да ўзнікнення мянушкі-імя. Іменна матывацыя прадвызначае характэрную прыкмету чалавека, якая легла ў аснову яго наймення. Дадзеная прыкмета (напрыклад, высокі/малы рост, залішне худы/тоўсты, колер валасоў, асаблівасці маўлення, рысы характару, адносіны да працы і інш.) з'яўляецца матыватарам для ўзнікнення мянушкі.

У працэсе іменавання намінатар рэалізуе кагнітыўна-пазнавальную дзейнасць, праводзячы аналогію паміж суб'ектам і рэаліяй ці з'явай. У свядомасці намінатара ўзнікаюць асацыяцыі, якія сігналізуюць пра сувязь прыкметы чалавека з рэаліяй. Разумовае параўнанне намінанта з рэаліямі або з'явамі рэчаіснасці прыводзіць да ўстанаўлення асацыятыўных сувязей. У выніку такога асацыявання асновай для імя-мянушкі становіцца асацыятар – утваральнае слова. Матываванасць вытворнага слова-мянушкі можна разумець і як здольнасць адсылкі да самога паняцця, да ўжывання слова ў звыклым для яго асяроддзі, і як здольнасць несці інфармацыю пра намінанта, і як здольнасць адсылкі да акружэння слова-асацыятара. Матываванасць мянушкі ўтрымлівае пэўную інфармацыю пра іменуемую асобу і пра семантыку слова-асацыятара, змяшчае як інтралінгвістычную, так і экстралінгвістычную інфармацыю. У мянушцы-дэрываце можа ўзнікаць своеасаблівая эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначнасць і функцыянальна-стылістычная афарбоўка, якая складае структуру канатата ў мянушцы.

У дачыненні да мянушкавай матывацыі мы можам гаварыць пра пераносную матывацыю, прадстаўленую ў выглядзе метафарычнай або асацыятыўнай. Пры асацыятыўнай матывацыі значэнне матываванага слова-мянушкі грунтуецца на пастаянных асацыяцыях.

Мянушкавы матэрыял варта аналізаваць у сінхронна-дяхранічным аспекце, бо мянушка – гэта вынік пэўнага часовага працэсу намінацыі. Калі

носьбіты дыялекту рэканструююць працэс намінацыі, то выяўляецца ўжо дыяхранічны аспект.

Для мянушак, прычыну ўзнікнення якіх, ці матывацыю, носьбіты дыялекту могуць патлумачыць, уласціва сінхронная ступень матывацыі. Пры страце або аслабленні матываванасці мянушкі адбываецца дыяхранічная інтэрпрэтацыя. У дачыненні да мянушкі гэтая інтэрпрэтацыя з'яўляецца адноснай, мы можам толькі суаднесці сэнс мянушкі са значэннем, паняццем апелатыва, але не здольны выявіць падставы, умовы яе ўзнікнення.

Праблема выяўлення структурнай і сэнсавай матывацыі ўзнікае пры аналізе мянушак, якія суадносяцца з дыялектнымі словамі, што не ўжываюцца сучаснымі носьбітамі гаворкі. Паспрабуем правесці дэмотывацыю некаторых мянушак.

Знёганка – мянушка сэнсава можа суадносіцца са словам *знёга* ‘някемлівы, нездагадлівы чалавек’ [20, с. 21]. Існуе дыялектнае слова *знегаднёць* ‘счарсцвець, засохнуць’ [18, т. 2, с. 322], якое таксама можа стаць асацыятарам для худага, хваравітага на выгляд чалавека.

Зну́скі – найменне мог атрымаць чалавек з адмоўнымі якасцямі або ўласцівасцямі, з дрэннымі адносінамі да людзей (хітры, нахабны, шкадлівы, задзірысты). Шэраг дзеясловаў семантычна звязана з названымі ўласцівасцямі чалавека: *празну́сьціць* ‘провести, обмануть, перехитрить’ [21, с. 931]; *знушча́цца* ‘глуміцца, издеваться, измываться’ [21, с. 475]; *пры́зну́сццець* ‘падманіць; прывабіць’ [12, с. 125]; *празну́сьціць* ‘збянтэжыць, спакусіць’ [11, с. 118]; *знушча́цца* ‘здэкавацца, глуміцца’ [1, с. 46]; *зну́сціць* ‘прельстить, обольстить’ [27, с. 3]; *прызну́сціць* ‘прымусіць падманам, угаворамі’ [12, с. 80], а таксама назоўнік *зну́ста* ‘подстрекательство’ [21, с. 475], ‘звод; звадыяш’ [1, с. 46].

Зуй – у дыялектнай мове існавалі словы для называння чалавека па яго разумовых здольнасцях і адносінах да працы: *зуй* ‘хітрук’ [25, с. 299]; *зуй* ‘гультай’ [15, ч. 1, с. 215]; *зуй* ‘угрюмый, молчаливый, необщительный человек’ [14, с. 125]; *зуй* 1) ‘хитрец’, 2) ‘тщедушный’ [6, с. 157].

Зэ́йда – дыялектны слоўнік фіксуе лексему *зэ́йда* ‘зануда’ [3, с. 172].

Каля́й – магчыма, мянушку меў пастух. Дыялектныя слоўнікі змяшчаюць словы, звязаныя з паняццем слова *калё́йка* ‘чарга пасвіць жывёлу’: *каля́йнік* ‘падпасак, памочнік пастуха’ [24, с. 66]. Утваральнай асновай мог стаць і дзеяслоў *каля́ці* ‘пэцкаць’ [18, т. 2, с. 388]. Існуе і прыказка з лексмай *каля́й*: *Не займа́м Давы́да, не каля́й ві́да* [23, т. 2, с. 18].

Кана́рковы – хутчэй за ўсё найменне семантычна звязана са словамі *кана́ркаць* ‘пачаць моцна прасіць, вымагаць’, *кана́ркала* ‘чалавек, які вымагае, выпрошвае’ [31, с. 47]; *кана́рхатъ* ‘плакаць, капризничать (обычно о детях)’ [28, с. 136]; *дакана́рхаць* ‘атрымаць пакаранне за надакучванне’ [30, с. 92]; *кана́рхаць* ‘пачаць хныкаць, стагнаць’ [28, с. 179]. На Мсціслаўшчыне надакучлівага чалавека, празмерна цікаўнага, назойлівага называлі *канарха́ла* [25, с. 395]. Дыялектныя слоўнікі фіксуюць і словы *кана́рханне* ‘мукі, пакуты’, *кана́рхаць* ‘ледзь дыхаць, мучыцца’ [28, с. 268; 21, с. 553]. Ян Станкевіч падае словы *кана́рхаць* 1) ‘читатъ каноны и провозглашают стихиры’, 2) ‘со слезами и настойчиво вымаливать’, ‘с пением или нараспев просить’: В старину, даже еще в конце XVII стол., бедные ученики пением кантов снискивали себе пропитание;

канарханьне ‘слезливое настойчивое выпрашивание’, ‘настойчивое упрашивание, сопровождаемое плачем нараспев, усиленно просячим чего-л.’ [21, с. 553].

Кантэр – у першую чаргу звяртае на сябе ўвагу аманімічнае слова *кантар* (кантэр): *кантэр*¹ ‘вуздэчка без цугляў для прывязвання каня’, *кантэр*² ‘від бязмена’, *кантар*³ 1) ‘пеўчы хору ў каталіцкай царкве’, ‘галоўны пеўчы ў сінагозе’, 2) ‘настаўнік і дырыжор хору, а таксама арганіст у пратэстанцкай царкве’ [22, т. 2, с. 620]. На Гродзеншчыне існуе мікратапонім *Кантэраў Лес* [7, ч. 1, с. 161].

Кардюк – верагодна, матываванасць мянушкі звязана з хатнімі жывёламі. У дыялектнай мове існавалі словы *кардюк* ‘баран’ [17, в. 5, с. 17]; *карда* ‘загрожанае место около сарая, где находится скот’ [2, с. 139].

Каўганка – найперш мянушку варта суаднесці з ацэначнай назвай асобы *каўган* ‘няўмека’ [13, с. 234], ‘няўмелы, няздатны да працы; той, хто псуе працу; няўмека, партач’ [25, с. 373], у другім значэнні ‘няўмека, нячысты чалавек’ [8, в. 2, с. 29]. Мянушка суадносіцца са словамі, якія называюць віды посуду, часцей драўлянага: *каўганка* ‘кружка, находящаяся в бане для разливания воды’ [6, с. 179], ‘драўляная міска’ [10, ч. 2, с. 59], ‘драўляная сальніца’ [12, с. 129] а таксама ‘гліняная міска’ [9, с. 30]; *каўган* ‘миска, выдолбленная из дерева’ [26, с. 146]; *каўгана* ‘сальнічка, у якой трымаюць соль’ [9, с. 31]. Негатыўную канатацыю ўтрымліваюць і дзеясловы *закаўганіць* ‘вымазаць, запэцкаць’ [4, с. 86]; *скаўганіць* ‘неахайна зрабіць што-н.’ [18, т. 4, с. 444], ‘абгаварыць’ [3, с. 160]. На Магілёўшчыне існуе мікратапонім *Каўганава Дача* ‘назва лесу’ [19, с. 99].

Сутнасць іменавання нельга дакладна выявіць у дэрываце толькі шляхам суаднясення з адпаведным дыялектным словам, якое структурна і, магчыма, часткова сэнсава супадае з мянушкай. Асацыяцыі і матывацыю мянушкі, сапраўдную прычыну яе ўзнікнення можа патлумачыць толькі носьбіт дыялекту. Страта звестак пра матывацыю мянушкі (адыход носьбіта мянушкі ці дыялекту, сціранне інфармацыі з памяці, няведанне інфармацыі праз даўняе ўзнікненне наймення, асабліва родавага) прыводзіць да ўзнікнення нематываваных найменняў. Мы можам толькі выказаць меркаванне, чаму асобу так іменавалі, але адназначна вызначыць прычыну, матывацыю іменавання немагчыма.

Побач са здольнасцю перадаваць вартасную для чалавека інфармацыю мянушкі валодаюць здольнасцю рабіць тую ж інфармацыю закрытай для «непаінфармаваных» або для прадстаўнікоў іншай лінгвакультуры, паколькі ўласныя імёны – гэта заўсёды спецыфічныя рэаліі, якія адносяцца да фонавай лексікі.

Вобразна-сітуацыйная матываванасць мянушак з’яўляецца вынікам іх сувязі з карцінай свету пэўнага лінгвакультурнага грамадства. Пры структурна-семантычным аналізе найменняў мажліва атрымаць звесткі пра прадметы побыту, якіх ужо не існуе, пра з’явы прыроды, пра гістарычныя падзеі, пра асаблівасці ландшафту і інш.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Абабурка М. В. Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьмнікаў. Мінск : Выш. шк., 1979. 145 с.
2. Брянский областной словарь / ред. Н. И. Курганская. Брянск, 2011. 364 с.
3. Жывое слова / пад рэд. : І. Я. Яшкін, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 288 с.

4. *Зайка А. Ф.* Дыялектны слоўнік Косаўшчыны. Слонім : Слоні́мская друкарня, 2011. 272 с.
5. *Іванов А. А.* Микротопонимия Мозырского Полесья : монографія. Мозырь : МГПУ им. И. П. Шамякина, 2007. 220 с.
6. *Касцяляровіч М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік. Менск, 1927. 394 с.
7. *Ламака В. М., Сіплівеня Ж. С., Сцяцко П. У., Якубовіч Т. А.* Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны : у 2-х ч. ; пад рэд. П. У. Сцяцко. Гродна : ГрДУ, 2005. Ч. 1. Мікратапонімы. 347 с.
8. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / склад. : М. В. Абабурка, М. П. Бузук, А. С. Маўшук [і інш.]. Вып. 2. Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2005. 88 с.
9. Матэрыялы да слоўніка гаворак Мазырскага Палесся / склад. : В. А. Купрэнка, В. В. Шур. Мазыр : МДП, 1996. 70 с.
10. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / склад. : В. І. Мядзведзева [і інш.] // Беларуская мова і мовазнаўства : Міжвуз. зб. : Вып 4. Мінск : БДУ, 1976. С. 134–272.
11. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры : слоўнік / пад рэд. У. В. Анічэнкі. Мінск : БДУ, 1983. 177 с.
12. Народная словатворчасць / рэд. : А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін. Мінск : Нав. і тэхн., 1979. 336 с.
13. Народныя скарбы : Дыялекталагічны зборнік / пад рэд. Л. П. Кунцэвіч. Мінск : Права і эканоміка, 2008. 388 с.
14. *Рассторгуев П. А.* Словарь народных говоров западной Брянщины. Минск : Наука и техника, 1973. 296 с.
15. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / рэд. Л. І. Злобін. Ч. 1. Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2012. 304 с.
16. *Сидорова Т. А.* Типология мотивированности слова в когнитивном аспекте // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2016. № 4. С. 65–72.
17. Словарь смоленских говоров. Вып. 5. К. / ред. Л. З. Бояринова. Смоленск, 1988. 147 с.
18. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск : Нав. і тэхн., 1979–1984. 5 т.
19. Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны / склад. : С. В. Клімуць, В. І. Рагаўцоў, С. У. Шакура [і інш.]. Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. 208 с.
20. Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / пад рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцко. Гродна : ГрДУ, 1999. 152 с.
21. *Станкевіч Я.* Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. Нью-Ёрк, 1989. 1324 с.
22. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (аг. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1977–1984.
23. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / А. А. Крывіцкі [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1982–1985.
24. *Цыхун А. П.* Скарбы народнай мовы (з лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну) : Ч. 1. Гродна, 1993. 246 с.
25. Чалавек : тэматычны слоўнік / навук. рэд. : Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. Мінск : Бел. навука, 2006. 573 с.
26. *Шатэ́рнік М. В.* Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мінск : Выданьне беларускае акадэміі навук, 1929. 330 с.
27. *Эпімах-Шыпіла Б. І.* Слоўнік Эпімаха-Шыпілы // Полымя. № 7 (483). 1969. С. 225–230.
28. *Юрчанка Г. Ф.* Народнае вытворнае слова: 3 гаворак Мсціслаўшчыны. Мінск : Нав. і тэхн., 1981. 280 с.
29. *Юрчанка Г. Ф.* Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. Мінск : Нав. і тэхн., 1985. 304 с.

30. Юрчанка Г. Ф. Сучаснае народнае слова: 3 гаворак Мсціслаўшчыны : слоўнік. Мінск : Нав. і тэхн., 1988. 257 с.

31. Яўсееў Р. Маці казала так... . Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 113 с.

УДК 811.161.3'367'04

ДАДАНЫЯ СПАСАБУ ДЗЕЯННЯ Ў ПОМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

С. М. Макітрук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, svetmakitruk@mail.ru*

Разглядаюцца складаназалежныя сказы з даданым спосабам дзеяння ў помніках старабеларускай пісьменнасці; месцазнаходжанне такога даданага ў складаным сказе: звычайна даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай; сродкамі сувязі выступаюць суадносныя словы, якія размяшчаюцца ў пачатку даданага; акалічнасць спосабу дзеяння, якая ўдакладняецца або раскрываецца зместам даданай часткі, звычайна выражаецца займеннікавымі прыслоўямі або спалучэннямі слоў.

Ключавыя словы: складаназалежны сказ; даданы спосаб дзеяння; суадносныя словы; займеннікавыя прыслоўі; злучнікі і злучальныя словы; старабеларуская пісьменнасць.

З сярэдзіны мінулага стагоддзя адзначаецца цікавасць да вывучэння складаназалежнага сказа [1; 3; 5; 6], бо ён адносіцца да ліку тых граматычных катэгорый, якія на працягу гістарычнага перыяду існавання ўсходнеславянскіх моў зазналі істотныя змены. У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, даданая частка складаных сказаў з адносінамі спосабу дзеяння паказвае, якім чынам або якім спосабам ажыццяўляецца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Часцей за ўсё такая даданая частка раскрывае змест акалічнасці спосабу дзеяння, якая выражаецца прыслоўем *так* у галоўнай частцы, або выконвае ролю адсутнай акалічнасці спосабу дзеяння пры дзеяслове-выказніку галоўнай часткі: *А служити съ него такъ, какъ первой было съ того села* (КЗ, 55, 1455); *коли Трыцанъ прииоль к лѣтамъ, прииоль изъ своею дружиною и вбилъ князя изъ Норота своею рукою и сказилъ городъ ихъ, ижъ тамъ камень на камени не zostавилъ* (Трыст.).

Пры выражэнні адносін спосабу дзеяння важную ролю адыгрываюць таксама суадносныя словы *такъ, по тому, по томужъ, подле того*, пры дапамозе якіх сувязь галоўнага сказа з даданым становіцца больш цеснай. Даданыя часткі ў старабеларускай мове далучаліся да галоўнай злучнікамі ці злучальнымі словамі *какъ, якъ (яко), ажъ (ижъ, же), что*: *И ударились два сильные богатыря промеж собою острыми копьями, что сильный гром грянул пред тучаю* (Бава, 464). Злучнікі *яко(бы), як(бы), иж(бы)* даданым спосабам дзеяння надаюць дадатковыя сэнсавыя адценні, напрыклад умоўнасці, магчымасці.